

Ferge Zsuzsa

Variációk a társadalmi integráció témájára¹

A mai társadalmak néhány nyugtalanító jelensége

Eletünk minden területén egyre gyakrabban ütközünk zavarokba. Hiányoznak áruk és hiányoznak munkahelyek. Az operáció elmarad, mert nincs nővér vagy szike; az autóbuszok ritkábban járnak és büdösebbek, mint valaha, mert leromlott a járműpark; egyetemi tanszékek sztrájkolnak, mert nincs tanterem. Nő a bűnözés, az alkoholizmus, a kábítószeres használata. Sokszor az az érzésünk, hogy szétesik megszokott világunk. A társadalom ilyen állapota leírható válságként, csődként, Durkheim szavával anómiaként. Leírható úgy is, hogy baj van a társadalom integráltságával.

A társadalom egységét, integráltságát egy másik folyamat is bomlasztja. Már régóta beszélünk mind Nyugaton, mind Magyarországon az ún. „szegmentált” munkaerőpiacról, azaz arról, hogy a dolgozók különböző csoportjai annyira eltérő feltételekkel és perspektívákkal dolgoznak, hogy szinte nincs átjárás egyik csoportból a másikba. Manapság — világszerte is, nálunk is — mintha felerősödnének az olyan folyamatok, mint a munkanélküliség, a szegényedés, a faji előítéletek növekedése, amelyek a társadalom ilyesfajta szegregáltságához vagy szegmentáltságához vezetnek.

A két jelenség, a dezintegrálódás és a szegregálódás, szegmentálódás között kétségkívül vannak összefüggések. Mégis úgy vélem, hogy érdemes elkülönítve is elemezni őket. Nemcsak történelmi gyökereik és társadalmi hatásaik mások, hanem alapvetően eltérőek szociológiai vonatkozásaik és szociálpolitikai vagy társadalompolitikai vonzataik is.

Integráció és dezintegrálódás

A társadalom összetartozásának, részei szerves egységének gondolata mintegy kétszáz éve foglalkoztatja a társadalomfilozófusokat és a szociológusokat, vagyis azóta, amióta az iparosodás felbontotta a korábbi kapcsolati hálókat, kikezdte a közösségeket.² Ma a dezintegrált-

ság válságjelenségei — drog, alkohol, bűnözés, a társadalomból való tudatos kivonulás — szaporodnak. Mégis, Luhmann rendszerelméleti megközelítése szerint a társadalom mint integrált rendszer e problémák ellenére életképes maradhat. Ebben a felfogásban ugyanis a *rendszerintegrációhoz* elégséges, ha működnek az alrendszereket vagy egységeket „mechanikusan”, rendszerszerűen összekapcsoló intézmények, mint a piac vagy a kommunikáció.

Habermas viszont úgy véli, hogy az ún. „rendszerintegráció” kevés az *igazi* integráltsághoz. A rendszer-integratív mechanizmusok nem pótolják a „csoport-identitások útján megvalósuló normatív integrációt”. „Hiszem — mondja — hogy egy társadalom tagjai magukat a *társadalomhoz tartozóként* akarják megismerni és újra felismerni, és ennek a társadalomnak az ő egységüket szimbolikusan is meggyőző módon képviselnie kell.” A normatív vagy „szociális integráció” „normák és értékek útján” valósul meg, amelyeknek „bizonyos egyetértésen kell alapulniuk — ellenkező esetben a konfliktusok oly élesek lehetnek, hogy a társadalom szétrobbanásával fenyegetnek”. (Papp Zsolt, 1985. 296—298. o.)

Gans szerint „a társadalom *dezintegrálódása* akkor következik be, amikor a kormány, az üzleti élet és más fontos intézmények elveszítik legitimitásukat; amikor széles körben elveszítik az embereket a hitüket azon szabályokban, amelyek társadalmi életüket irányították, és amikor a tradíciókat nyíltan megtagadják”. (Gans, 1988. 116—117. o.) Igaz, Herbert Gans szerint a konzervatív gondolkodók félnek leginkább a társadalom szétesésétől. Valójában azonban nem a dezintegráltság fenti leírása jelent konzervativizmust, hanem csak ennek sajátos értékelése: az tudniillik, ha a társadalom szétesésétől féltve a mindenáron való rendet, konszolidációt fontosabbnak tartják, mint egy új, legitímálható egyensúlyt. Gans leírása természetesen egy szélsőséges helyzetre vonatkozik. Valójában a dezintegráltságnak számtalan fokozata lehetséges. Sőt: „*teljesen integrált modern társadalom, amelyben minden intézmény, norma és szabály mindenki számára mindig legitím, illetőleg elfogadható lenne, nem létezhet.* A modern társadalmak szerves része az egyének individuumként megjelenése, autonómiájuk elfogadása. Ezzel viszont együtt jár az, hogy egy társadalom tagjai egymástól eltérő módon (is) gondolkodhatnak, s különböző kérdéseket tehetnek föl a dolgok épp-így-létének helyességére nézve. Valójában az ilyen provokatív kérdések, Bourdieu kifejezésével *heterodoxiák* segítenek a dolgok mindenkor szükséges változtatásában, felszínre hozván a feszültségeket. „Másként gondolkodók” nélkül (illetve e gondolatok elfojtása esetén) a társadalom gyengíti vagy megszünteti önmaga belülről kiinduló változásának lehetőségét.

Ha teljesen integrált modern társadalom nincs is, jobban és rosszabban integrált társadalmak nyilvánvalóan léteznek, egészen a már valóban anomikus dezintegrálódásig, amikor (Gans leírásának megfelelően) mind a rendszer-integratív, mind a szociálisan integratív mechanizmusok leépülnek. Ha ez a felbomlás egy bizonyos szinten túllép, akkor a megszokott, normális élet lehetetlenné válik. A *társadalmi újratermelés folyamatai* megzavarodnak. Az intézmények nem, vagy rosszul működnek, így az élet objektív feltételei nehezednek, ellehetetlenülnek. A szabályok érvényüket, hitelüket veszítik, miáltal magától értetődővé válik ezek megszegése, pontosabban be nem tartása. Ez anar-

chiát, kiszámíthatatlanságot, a normák nélküli lét bizonytalanságát jelenti. A tradíciók elutasítása révén a társadalmi azonosság tudata — ami korunkban mindig történelmileg konstituált tudat — elvész, és ezzel sajátos vákuumhelyzet teremődik.

Ha tehát egy társadalom objektív funkciójának tartjuk, hogy egyedeiben, intézményeiben, viszonyaiban folyamatosan újratermelődjék, akkor a dezintegrálódás objektíve negatív jelenség, hiszen zavarja a „tudatunktól függetlenül létező” funkció megvalósulását. Ettől elválasztandó az az értékítélet, amely a felbomlóban lévő társadalom megítélésétől függően kap előjelet. A mai magyar dezintegrálódási folyamatokat például mindenki pozitívan ítéli meg, aki a polgári és politikai szabadságokat és szabadságjogokat értéknek tekinti, tehát fontosnak tartja a diktatórikus struktúra változtatását. Fenntartásai lehetnek sokaknak, akik félnek a zűrzavartól, a megszokott biztonságok megrendülésétől. És biztosan negatív lesz annak az értékítélete, aki a korábbi berendezkedést igenli.

Gansnak ugyanakkor igaza van abban, hogy az anomikus dezintegráltságból sem következik a társadalom „végpusztulása”. Ha az embereket fizikailag nem pusztítják el, akkor sok mindent kibírnak, a dezintegrálódással járó anarchiát is. Csak éppen ez — a zavarok egy bizonyos szintjén túl — annyi szenvedést, kínlódást jelent, hogy mind többen keresik a kiutat a lassan elviselhetetlenné váló állapotokból. *Egy szélsőségesen dezintegrált állapotnak szinte csak vesztesei vannak.* A dezintegráltság ilyenformán maga állítja elő azokat a feszültségeket, táplálja azokat az erőket, amelyek egy új integráció felé visznek. Általában ugyanis a dezintegrálódásból csak nagyon jelentős, mélyreható változások révén lehet kikerülni, hiszen egy delegitimálódott rendszert csak megváltoztatni lehet, hitelét „visszaadni” aligha.

Szegregálás régen és most

Szegregálás esetén a társadalom különböző részei, csoportjai közé jelentős távolságok ékelődnek. A társadalmi távolságok nagyok, olykor szinte áthidalhatatlanok a szó társadalmi értelmében: nehéz vagy lehetetlen egyik csoportból a másikba átkerülni akár egyéni mobilitás, akár házasság révén. Olykor még a csoportok közötti fizikai találkozást is megnehezítik szegregált, azaz csak egyik vagy másik csoport által használható intézményekkel. Szegregált társadalomban meglehetősen gyakori, hogy a legalacsonyabb státusú csoport már olyan lent van, hogy szinte a társadalmon kívülre, peremre kerül. Persze, minden tagolt társadalomban van lent és fent — de nem mindig épülnek falak, nem mindig nehéz a csoportok közötti „közlekedés” a szó tényleges vagy átvitt értelmében.

A szegregálás azonban nem feltétlenül zavarja a társadalmi újratermelést. Valójában minden prekapitalista társadalom (a törzsi társadalmakon kívül) *szegregált, szegmentált társadalom volt.* A kasztrendszer vagy a rendi társadalmak évezredek, illetve századokon át működtek zavartalanul.³ A legfontosabb intézmények — a gazdasági berendezkedés, az askriptív társadalmi helyzetmeghatározás, a vallás stb. — legitimek, az életet szabályozó normák és szokások hatékonyak voltak, a tradíciók pedig elevenen éltek. Ha a dezintegráltság előbbi értelmezéséhez térünk vissza, akkor valószínűsíthető, hogy mi-

nél elfogadottabb és szilárdabb volt a szegregáció, azaz minél pontosabban ki volt jelölve mindenki megkérdőjelezhetetlen helye a társadalomban, annál ritkábbak lehettek a dezintegráltság, a társadalom egészéről való egyéni leszakadás tünetei. Mindezért akár a szélsőséges szegregáltság sem volt (általában) feszültségkeltő. Az uralkodó ideológia — melynek egyik pillére mindkét esetben a halálon túli kompenzálás gondolata volt — olyan hatékonyan működött, hogy a legrosszabb helyzetű, teljesen marginalizált csoportok is elfogadták, s nem kérdőjelezték meg (legalábbis általában és tömegesen nem) a fennálló rend helyességét. A helyzettel való azonosulást segítette az, amit Durkheim mechanikus szolidaritásnak hív: az azonos helyzeten, a „hasonlóságon” nyugvó csoportszolidaritás, a közösséggel való olyan azonosulás, amelytől még idegen volt az individuuum autonómia-keresése.

A szegregáltság ilyenformán nemhogy nem zavarta a társadalmi reprodukciót, a társadalom biztonságos működőképességét, hanem annak „természetes kerete”, feltétele volt. A társadalom funkcionálásának szempontjából nézve és *objektív* kritériumokkal mérve tehát nem minősíthető „rossznak”.

Egészen más a helyzet a mai szegregálással. A polgári forradalmak a rendi társadalom — a rendi kiváltságok — elleni forradalmak voltak. A polgári követelések a korábbi falak, mobilitást gátló lehetőségek lebontására, az egyéni autonómia, a szabad sorsválasztás biztosítására irányultak. Így értelemszerűen *a polgári társadalmak a szegregálás ellen, annak tagadására szerveződtek.*

E polgári követelések sokáig és sok tekintetben sikerrel valósultak meg, valóban növelve az egyének autonómiáját. Ma azonban — mint ezt a továbbiakban részletesebben is igyekszem igazolni — a szegregálás tendenciái keleten és nyugaton egyaránt erősödnek.

E tendencia funkcionális (ha úgy tetszik, értékítélettől lényegében mentes) megítélése pragmatikus kérdés. A válasz attól függ, mennyire zavarja a szegregálás és szegmentálás a társadalmi újratermelést. Az eddigi tapasztalatok szerint egyelőre legalábbis igen kevésbé — ezért a funkcionális ítélet még mindig lehet „pozitív”.

Az azonban nyitott kérdés, hogy mennyire lehet tartós a szegregálással elért stabilitás. Ahogyan ezt igyekeztem megmutatni, a szegregálás társadalomszervező elvei ellentétben vannak egy modern, polgári, politikai, gazdasági jogokra és szabadságokra épülő társadalom szervező elveivel. Ezért a szegregálás hatékony ideológiai elfogadtatása valószínűtlen. A relatív stabilitás így részben a társadalmi erőviszonyok alakulásán múlik, vagyis azon, hogy képesek lesznek-e sorsuk ellen tömegesen fellázadni a kiszorítottak, akik számára a kiszorítottság már sosem fog olyan természetes létformává válni, mint egy rendies társadalomban. Az is szerepet játszhat majd azonban, hogy mennyire lesz melegágya a szegregálás a dezintegrálódás anomikus jelenségeinek (pl. a munkanélküliség az önpusztítás mellett a bűnözésnek stb.). Ha ez az összefüggés erősödik, a szegregálás gyengítése esetleg általánosabb érdekké is válhat.

A külső értékelés mindenesetre sokkal egyértelműbb, mint a dezintegrálódás esetében. A szegregálás definíció szerint az erősebb csoportok gyengébbek felett gyakorolt kényszere. Így nemcsak egyenlőtleniséget jelent. A piramis aljára szorított csoportoknak a többiekénél sokkal kevesebb szabadságuk van például abban, hogy saját maguk vá-

lasszák meg vagy alakítsák ki helyüket a társadalomban, vagy hogy saját sorsukról döntsenek. A csoportok közötti „általános” szolidaritást az emelkedő falak szinte definíciószerűen kizárják. Ha tehát valaki elfogadja a francia forradalom hármas értékrendjét, vagy akár csak *egyét is a szabadság, egyenlőség és testvériség (szolidaritás) értékei közül, akkor ma a szegregálás a társadalmi szerveződés nehezen elfogadható formája.*

A dezintegrálódás ma kirajzolódó tendenciái

A társadalom integráltságával mindenütt baj van — hiszen épp ezért vált a kérdés központi fontosságúvá. Gyakorlatilag valamennyi fejlett nyugati ország küzd ezzel a problémával, amelynek jelei a bűnözés látványos növekedésétől a kisebbségek elszakadási igényeiig terjednek.

A helyzet — köztudottan — nálunk is súlyos. A közösségi normák kényszerítő ereje, a mindennapi életnek keretet adó szabályok „természetes” elfogadottsága csökken, s ezzel szinte magától értődően nő a norma- és szabálysértések tömege. Pontosabban nem is normák és szabályok „megsértéséről” kellene beszélnünk, mert ez valami szándékosságot sugall. A drogosok, öngyilkosok, bűnözők számának emelkedése, s az egészen általánossá vált „kis” szabálysértések emellett már szinte észre sem vett elszaporodása (az autóbuszon blicceléstől az utcán szemetelésig, a telefonrongálástól az unalomból verekedésig) valami olyasmit sugall, hogy e normák és szabályok soha nem is épültek be a „deviánsok” személyiségébe. Többnyire nem szándékoltan sértik a normákat (ez jelentős erőfeszítést követelő tett), hanem *tudomásul sem veszik őket.* Épp ez jelzi a dezintegráltság súlyosságát: nem az egyénnel van igazán baj, hanem a társadalom normateremtő képességével, embermegtartó erejével, *az egyén és társadalom közötti viszonyal.*

Éppen ezért nem is tartom elfogadhatónak a „deviáns személyiség” szakkifejezést ezekben az összefüggésekben. Ez ugyanis a „beilleszkedési képtelenségért” teljes egészében az egyénre hárítja a felelősséget. *A valóságban nem az ember a deviáns, hanem a társadalom — amely már nem viselkedik társadalomként.* E csúsztatást kerülendő, inkább az eredeti durkheimi kifejezéshez, az anómiához térek folytonosan vissza, amely nem az emberek személyiségére, hanem a társadalom és a társadalmi viszonyok állapotára utal.

Ismétlem, a dezintegrálódás jelei nyugaton is szaporodnak. Mégis kibontható többféle különbség köztük és köztünk.

— Az egyik különbség az anomikus jelenségek típusa és elterjedtsége. A diktatúra rendőrállama roppant hatékonyan működött abból a szempontból, hogy a *jogilag büntethető* devianciákat elfojtsa. Egy tökéletesen nyilvántartott és szigorúan ellenőrzött társadalomban a hajléktalanok (hivatalosan: csavargók) és a munkanélküliek (hivatalosan: munkakerülők) könnyen utolérhetők. Ugyanakkor — a diktatúra adta lehetőségek miatt — ezekért a magatartásokért büntethetők (elzárhatók), ugyanúgy, mint az alkoholisták vagy drogosok. Arra azonban egy rendőrállam sem képes, hogy magát az anómiát szüntesse meg (amit persze ő maga is termel). Ez tehát fizikai és pszichés betegségek tömegé-

ben, a halálozás növekedésében és az ugyancsak nem büntethető önpusztításban jelenik meg (Juhász, Szalai—Vajda, Losonczy). A magabiztos és erős diktatúra korában így az anómia kiterjedtsége többé-kevésbé hasonló lehetett, mint más ipari társadalmakban; megjelenési formája azonban más volt: a romboló erőket az egyén elsősorban *nem mások, hanem önmaga ellen fordította.*⁴

A rendőrállam gyengülésével és a társadalom mind nyilvánvalóbb válságával, perspektívátlanságával egyidejűleg a korábban elfojtott jelenségek elemi erővel kezdtek a felszínen is megjelenni, ugyanakkor a korábban befelé romboló anomikus jelenségeknek egyelőre nincs mitől csökkenniük. Ilyenformán az anomikus tünetek nem fokozatosan, hanem szinte robbanászerűen nőnek, és együttes számuk valószínűleg már most nagyobb, vagy hamarosan nagyobb lesz, mint a legtöbb nyugati országban.

— A nyugati demokráciákhoz képest a másik különbség az, hogy ott egy idő után elkezdődött a társadalom öngyógyítása, a mégis megtartó kis közösségek, mozgalmak szerveződése. Ezek hatékonysága egyelőre igen csekély, mert túl nagyok az ellenerők, ott mindenekelőtt a kizárólagosságra törekvő, túlsúlyos piaci „rendszerintegráció”, — de mégis valahol itt lehet majd talaja egy ellenmozgásnak. Nálunk e szerveződések a diktatúra feltételei között nem jelenhettek meg. Pontosabban nemcsak a sztálini, hanem a posztsztálini rendszer is *minden részleges vagy lokális szolidaritás* felszámolására és szigorú tiltására rendeződött be. A helyzet körülbelül 1988 közepe-vége óta kezd Magyarországon e tekintetben érezhetően javulni. Az ilyen kezdemények valóságos mozgásteret azonban csak a demokrácia stabilizálódása — azaz a remélhető szabad választások, a politizáló közélet megerősödése — után fog kibontakozni.

— A harmadik döntő különbség a *rendszerintegráló* mechanizmusokban van. A nyugati társadalmakban — még abban a spanyol, portugál vagy görög társadalomban is, ahol hosszabb ideig erős volt a diktatúra — a *piacgazdaság* szinte mindvégig majdnem zavartalanul működött, kisebb-nagyobb gazdasági válságok ellenére. Az ugyancsak rendszerintegráló mechanizmusként működő *közszolgáltatások* a tömegközlekedéstől a közoktatásig többé-kevésbé folyamatosan működőképesekek maradtak, alkalmasint jelentős átalakulások árán. (A diktatórikus rendszerek esetében, kivált azok felbomlása idején, lehettek nagyobb zavarok is.) Végül — ezúttal a diktatúrák kivételével — mindenütt működött és működik a *politikai mező*, az objektíváló érdekek körüli szerveződésekkel, a politikai struktúrák rugalmas, az objektív erőviszonyoknak megfelelő átalakulásaival. Nálunk, illetve minden kelet-európai „szocializmusban”, előbb vagy utóbb az első két területen is fellép(ett) a szétzilálódás, a politikai integrációs mechanizmusok pedig definíciószerűen hiányoztak, hiányoznak.

Vagyis a létező szocializmusokban egyszerre van jelen, többnyire igen súlyos formában, a rendszerintegráló mechanizmusok hiánya vagy összeomlása és a szociális integrációk súlyos sérülése. E mindenre kiható dezintegrálódás nyilvánvalóan összefügg a totális diktatúrák kudarcával, azzal, hogy képtelennek bizonyultak társadalomépítésre: *mesterséges rendszerintegrációik tartósan nem működnek, a társadalomintegrációkat pedig, amelyeknek szervesen és alulról kellene építkezniük, lehetetlenné tették.*

Új vagy erősödő szegregációs tendenciák

A szegregálás vagy szegmentálás — ha tetszik, egy újfajta kasztosodás vagy rendiesedés — a világ számos fejlett országában erősödő folyamat.

Munkanélküliség. Az egyik e tendenciát erősítő jelenség a *munkanélküliség tartósodása*. Az OECD országokban a munkanélküliek száma 1988-ban 28 millió, az Európai Közösségben 15 millió, azaz a munkaerő 10 százaléka körül látszik — egyelőre — stabilizálódni, országonként igen jelentős különbségekkel. Ez az adat a válság utáni fellendülés

1. Táblázat

	Munkanélküliség ezerben és az aktív munkaerő százalékában			
	1970	1975	1980	1985
Belgium	71	175	322	506
	1,9	4,4	7,7	12,0
Egyesült Királyság	555	838	1513	3179
	2,2	3,2	5,6	11,5
Franciaország	530	901	1467	2442
	2,5	4,0	6,3	10,2
Hollandia	47	260	326	634
	1,0	5,2	6,0	10,9
Írország	65	84	91	226
	5,8	7,3	7,3	17,4
NSZK	149	1075	889	2304
	6	4,0	3,3	8,3

Forrás: OECD: Labour Force Statistics 1966–86. Paris, 1988 Table 5.1., p. 30. Az Európai Gazdasági Közösség adatai szerint 1985 és 1986 között 11 európai ország közül 5-ben tovább emelkedett a munkanélküliség. A szövegben közölt, 1988-ra vonatkozó OECD adatok Göran Therborn közlései.

valószínű csúcspontjára vonatkozik. A fellendülés ellenére az arányok a korai nyolcvanas évek mélypontjához képest alig csökkentek. Ez azért elgondolkodtató, mert a már egyszer kialakult munkanélküliség tartósodását jelzik. Göran Therbornnak igaza lehet: „a munkanélküliséggel nem célszerű játszani”.⁵

A hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek mellett sok helyen kiszorulnak a munkaerőpiacról a korán nyugdíjazottak (Szalai, 1989), vagy a megváltozott munkaképességűek, akiket egyre kevésbé fogad el a mind nagyobb hatékonyságra törekvő termelés. Egyes országokban (pl. az Egyesült Államokban) sikerült a statisztikailag nyilvántartott munkanélküliek számát jelentősen csökkenteni. A csökkenés gyakran (ott is, másutt is) látszat: a munkaerő egy része, elsősorban a nők, végképp visszavonulnak a piacról, mert úgyis reménytelen, hogy oda visszakérüljenek. Emellett a munkanélküliség csökkenése az aktív munkaerő piacának egyre markánsabb szegmentálódásával jár együtt. A korábbinál sokkal több a bizonytalan egzisztenciát jelentő részmunka, ideiglenes és alkalmi munka, és továbbra is léteznek a rosszul fizetett segédmunkák. A technológiai változások — az „információs társadalom” megjelenése — nem ígérnek e tendenciák változását. Sőt, mind rugalmasabban alkalmazható és mind atomizáltabb munkaerő iránti

igényt sejtetnek. A vesztesek főként a rosszul képzettek, iskolázatlanok, a kisebbségek, a nők,⁶ és általában a fiatalok. A munkanélküliség marginalizáló hatását jelzi, hogy szinte mindenütt emelkedik a tartósan — egy évnél hosszabb ideig — munka nélküliek száma és aránya, akiknek gyakorlatilag semmi esélyük nincs arra, hogy ismét rendszeres és stabil munkához jussanak.

A munkanélküliség szegregáló hatása nemcsak abban áll, hogy a munkanélküliek (többszörfire és általában) romló anyagi helyzetbe kerülnek, vagy hogy a reménytelenség, premerre kerülés miatt talajt vesztenek, és nőnek körükben az anómiás jelenségek, a bűnözés, alkoholizmus, öngyilkosság (Pritchard, 1988).

Minden eddigi társadalom a kötelességek és jutalmak vagy kötelezettségek és jogok valamilyen egyensúlyán nyugodott. A munkanélküliség csak akkor nem bontja meg az egyensúlyt, ha érvényesül az „aki nem dolgozik, ne is egyék” bibliai (majd marxista ideológiába átültetett) elve. Ez azonban már összeférhetetlen a huszadik század általánosan elfogadott — illetve kitűzött — normáival. Ha viszont van munkanélküli segély, akkor az egyensúly felborul, azaz sérülnek az írott-íratlan szabályok. A munkanélküliség ilyenformán mindenképpen normasértő — azaz miközben szegregál, dezintegrál is.

Piacosítás. A jóléti rendszerek piacosításának egyik *mellékhatása* a korábban *univerzális*, s legalább szándékuk szerint egységes színvonalú rendszerek fizetőképesség szerinti *differentiálása*. A jobbmódiakat kiszolgáló intézmények egyre világosabban eltávolodnak a szegények számára működtetett rendszerektől. Így a szegmentált munkaerőpiac mellett lassan szegmentált egészségügyi, biztosítási stb. rendszerek jönnek létre, amelyek érthetően erősítik a társadalmi szegregációt. A szegényebbek nyugdíja persze mindig alacsony volt, és mindig nagy volt annak a valószínűsége, hogy az elvben egységes rendszeren belül is kevésbé jó orvosi ellátáshoz, iskolához stb. jutnak. Az újdonság egy igencsak régi, rendiesebb gyakorlathoz való visszatérés, az tudniillik, hogy most *más*, elkülönített intézmények látják el őket, és pedig nem önkéntes választásuk, hanem sajátos kényszer, a pénztelenség okán.

A jóléti elosztás változása. Sajátos *további* szegregáló mechanizmusokat indított el a jóléti állam átalakulása a neoliberalizmus térhódítása nyomán. A változás teljes értékeléséhez célszerű a szokásos elemzéseket kibővíteni. R. Titmuss egy korai, fontos tanulmányát (1962) felhasználva Sinfield (1989) kimutatja, hogy csupán a jóléti közkiadások számbavétele félrevezető. A jóléti újraelosztás számtalan más csatornán is hat. Ezek közül Titmuss *az adó révén történő, valamint a vállalati jóléti elosztást tartja fontosnak*. Az első, az ún. „fiscal welfare” nagyjából annak a körnek felel meg, amit ma „tax expenditure”-nek, azaz adókiadásnak neveznek.⁷ Ide tartozik minden olyan tétel, amely a személyi jövedelemadónál adóalap- vagy adócsökkentésre ad lehetőséget (pl. gyermekesek adókedvezménye, adóalapból levonható magánmegtakarítás stb.). Ez látszólag nem kiadás a költségvetésnek, de valójában pont ennyi bevételtől esik el. A vállalati jóléti elosztásba minden olyan béren kívüli vállalati kiadás beleértendő, ami közvetlenül az alkalmazottak egészségét, biztonságát vagy jólétét szolgálja, a vállalati étkezéstől és munkaruhától a vezetők magáncélra is használható gépkocsijáig.

Adókiadások. Sinfield adatai szerint a jóléti célú adókiadások főként ott emelkednek, ahol (a neo-liberális ideológiának megfelelően) a korábbi állami és kötelező biztosítások helyett vagy mellett az önkéntes (magán) biztosításokat ösztönzik, illetve ahol a szociális lakásprogramokat önerős programokkal váltják ki. Az Egyesült Királyságban pl. 1983-ban a magán nyugdíjbiztosítással kapcsolatos adókiadás a tervezett 1 milliárd helyett évi 5 milliárd font volt — ami már feleannyi, mint az idősekkel és fogyatékosokkal kapcsolatos összes állami kiadás. A magánbiztosítás szerepe azóta is folyamatosan nő.

A direkt kiadások adóköltiséggé változtatásának sokféle funkciója van. Egyrészt szinte *láthatatlanná válik az, hogy mennyibe kerülnek a közösségnek az így finanszírozott ellátások.* A gyanútlan szemlélő úgy vélheti, hogy a magán nyugdíjbiztosítást, egészségügyi biztosítást stb. a biztosított teljes egészében maga fedezi. A valóságban a biztosított ezeket a járulékokat levonhatja adóalapjából, a kötelező járulékokat nem mindig. Amennyiben a vállalat szervezi a biztosítást, akkor rendszerint ő fizeti a járulék egy részét. Ez vállalati költségként számolható el, azaz nem jelenik meg a kedvezményezett jövedelmében. Végül — épp az önkéntes biztosítás érdekében — a vállalat által kezelt és beruházott biztosítási alapok hozamát sok országban a szokásosnál enyhébben adóztatják. Hasonló a helyzet akkor, amikor valamilyen közszolgáltatást piacósítanak. A magánszférát ösztönző országokban a piaci módon vásárolt egészségügyi, oktatási, gyermekellátási költségek kisebb-nagyobb része az adóból (adóalapról) levonható — de ez, a korábbi közszolgáltatással ellentétben, szintén nem jelenik meg költségvetési kiadásként. Magyarországon egyelőre nem lehetnek túl jelentősek a jóléti adóköltiségek, de megjelenésük az önkéntes biztosítással, alapvető szolgáltatások piacósításával valószínűsíthető.

Vállalati előnyök. Az evidenciák kezdenek gyűlni arról, hogy hogyan emelkednek a *vállalati jóléti kiadások*, nem utolsósorban a vezetői különjárandóságok (az ún. „fringe benefit”). Az egyik cél ebben az esetben is az *adó megkerülése.* Kevés olyan ország van, ahol ezeket a jövedelmeket igyekeznek megadóztatni, és többnyire nem is foglalkoznak azzal, mekkora lehet a súlyuk. Sinfield pl. megjegyzi, hogy amikor Ausztráliában ezt az adót bevezették, a bevétel a vártnál jóval nagyobb volt — azaz alábecsülték e jövedelemforma jelentőségét. Egy másik cél ezúttal is a *láthatatlanná tétel.* A természetbeni járandóságok nem jelennek meg a fizetési jegyzéken, és egy részük a beavatatlanok előtt rejtve marad. (Ha pl. egy angol cég munkaruha címén a legelegánsabb szabóval varrat öltönyt az igazgatónak, szabad szemmel nem látszik, és a nyilvántartásokból nem derül ki, hogy az igazgatók részben a közösség pénzén öltözködnek.)

A vállalati jóléti kiadások további sajátos funkciója a dolgozók feletti kontroll erősítése, illetve újfajta függőségek kialakítása a munkáltató és a munkavállaló között. A szelektív, nem kötelező vállalati biztosítások egy részét eleve a „legfontosabb”, „legértékesebb” dolgozóknak tarthatják fenn, s már ezzel osztályozzák, megkülönböztetik a munkavállalókat. Ugyanakkor a munkáltató a vállalati juttatások elosztásánál figyelembe veheti a dolgozók vállalathoz való hűségét, lojalitását, alkalmazkodását — megannyi olyan vonást, amelyektől a szabályos piaci munkaszereződés mentes volt. Különösen erősíti a kontrollt, ha az állami kötelező rendszerből vállalati kötelező rendszer lesz,

amint ez pl. Angliában a táppénzbiztosítással történt 1983-ban. Ekkor az ellenőrzés és érdekeltség a közszférából a magánszférába, a vállalati személyzeti részleg hatáskörébe kerül, új függőségi rendszert teremtve (Taylor-Gooby, 1988).

A vezetői pozícióhoz kötött „juttatások” fontos *privilegiumok*. Ezek nálunk az elmúlt negyven évben is igen jelentősek voltak egy szűk rétegnél. Jóllehet egyes különösen irritáló formák — pl. a zártkörű vadászatok — esetleg majd eltűnnek, a jelenség egésze azonban ma inkább terjed, mintsem hogy megszűnne. (Már előfordul, hogy új, még állami tulajdonban lévő, de már önálló nagyvállalat vagy bank privilegizálandó vezetőinek luxus márkájú nyugati gépkocsit vásárol stb.) A nem lényegtelen különbség az, hogy korábban az előnyök egyértelműen hatalmi, most pedig inkább „piaci” pozíciókhoz kapcsolódnak. De a jelenség gyors terjedését ugyanúgy ez a múlt magyarázza, mint azt az egészen szokatlan új magyar kiváltságot, hogy a régi hatalmi helyzet segítségével lehet új előnyökre szert tenni, például így lehet a közvagyonot magánvagyonná alakítani. (Ráadásul nem is „eredeti felhalmozás” ez: az új gazdagság jó része nem áramlik be a termelésbe, inkább a fitogtató fogyasztást szolgálja. A többség szegényedésével egyidejű öncélú gazdagodás megint a dezintegráltság, a kontroll és normák hiányának következménye.)

A vállalaton belüli pozícióhoz és státushoz kötött, munkabéren felüli előnyök és hátrányok szaporodása, a rendies jellegű személyes függőségekkel és kötöttségekkel alapján változtatja meg a tőkés munkaszervezés lényegét. Ennek sajátos előnye ugyanis épp az uralom személyes formája alóli emancipáció volt.

Segélyezés. Az egyik — meglehetősen gyorsan erősödő — külön rendszer a *segélyezés* feltűnő növekedése, ami általában a szegényedéssel, ezen belül az egységes társadalombiztosítási ellátások relatív romlásával függ össze. A szórványos adatok szerint Nyugat-Európa több országában másfél-kétszeresre nőtt a segélyezettettek száma 1970 és 1980 között. Magyarországon a rendkívüli szociális segélyek száma 1970 és 1985 között több, mint tízszeresre, félmillió fölé emelkedett, és jelentősen nőtt a nevelési segélyben részesülő családok száma is.

2. Táblázat

	Szociális segélyezettettek száma (ezerben, és 1970=100)				
	1970	1975	1979	1980	1982
Belgium			20		31
			100		159
Egyesült Királyság	2740	2790		4270	
	100	102		156	
Hollandia	299	429		495	
	100	143		166	
Írország	188	230		229	
	100	122		122	
NSZK	1508	2159		2266	
	100	143		150	

Forrás: Flora, P. ed. A táblázat van Oorschott és Schell tanulmányából átvéve.

Van Oorschot és Schell a segélyezést ellentmondásos eszköznek látják. Mert igaz ugyan, hogy elvileg oda irányítja az eszközöket, ahol erre a legnagyobb szükség van, ám ugyanakkor a rászorultság-igazolás, mint feltétel, diszfunkcionálissá teszi az eszközt magát. Az ezzel járó kiszolgáltatottság miatt sokan nem veszik igénybe a segítséget. A szegénységi csapda szinte elkerülhetetlen, ha aktív keresők családjai szorulnak segélyre, ami egyébként gazdaságpolitikailag is elhibázott lépés (Myles 1988; Ferge, 1989).

A társadalmi integráltság oldaláról nézve a segélyezés stigmatizáló hatása a legfájdalmasabb. Eddig sehol nem sikerült a segélyezést stigma-mentessé tenni. Sőt, 1989-ben is úgy vélik egyes szerzők, hogy a stigma direkt előnyös, mert elveszi az emberek kedvét attól, hogy segélyre támaszkodjanak (Segalman — Marsland, 1989). Goffman szerint azonban „a stigma mélységesen hitelrontó megjelölés, ...ami negatív társadalmi identitáshoz vezet”. Ezért „a stigmatizálás társadalmi kirekesztéssel jár, azaz olyan diszkriminálással, melynek révén, ha nem is szándékkal, de tényszerűen csökkentjük a stigmatizált egyén életesélyeit”. Ma ugyanis, teszi ehhez Goffman, a szimbolikus interakcionizmus révén tudható, hogy amit magunkról gondolunk, az jórészt arra épül, amit, úgy hiszünk, mások gondolnak rólunk. Épp ezért a stigmatizáltak roppant nehéz önbecsülését felépíteni vagy megtartani — és ezzel csökkenteni saját esélyét arra, hogy „integrálódhasson” (Goffman, 1974; van Oorschot-Schell, 1989).

A szegregáló mechanizmusok többsége a rendszerintegráló mechanizmusok — elsősorban a piac, a jóléti redisztribúció, az adórendszer — újszerű működésével függ össze. Ugyanakkor hatásuk a szociális integráció területén mind fontosabb. Egyfelől a rendszerintegrációból kiinduló szegregáló tendenciák a szociális integrációt építeni hivatott intézményeknél — iskoláknál, humán szolgáltatásoknál — is megjelennek. Másfelől a rendszerintegráló mechanizmusokból kiinduló szegregációk is rengeteg olyan szimbolikus tartalommal telítődnek, amelyek a szociális integrációt gyengítik mind rendies privilégiumokkal, mind a leszakadók, szegények megbélyegzésével. Az így erősödő szegregáció egy további, sajátos eleme az, hogy a gazdasági válságot (nálunk legalábbis) szinte mindig kísérő bűnbakképzési mechanizmusok reflexszerűen élesztik fel a fajgyűlöletet. Növekszik az antiszemitizmus is, de a cigányokkal szembeni szegregációs törekvések különösen erősek.

A szegregálás gyökereit nem elsősorban az elmúlt 40 évben kell keresnünk. A totális rendszer kétségkívül rendies jellegű szakadást teremtett a hatalmi elit és *mindenki más között*. Ezen túl azonban sokféle egységességre, uniformizálásra törekedett. A teljes foglalkoztatás, a mobilitás erőltetése, az elvben egységes ellátórendszerek számtalan problémát szültek, de — legalább szándékuk szerint — a szegregálás ellen igyekeztek hatni. A szegregálás erősödése — nálunk is, mint másutt — a nagyobb piaci hatékonyságra törekvéssel, illetve a költségvetési kiadások csökkentési igényével függ össze. E törekvésekkel azonban a jóléti rendszer sajátos átalakulásokon megy át:

— Egyre nehezebbé válik a költségvetésben megjelenő „látható” jóléti kiadások szintentartása vagy növelése. Ezen belül azonban erősödik a „rászorultsági elv”, ami azt jelenti, hogy egyre jobban körülhatárolódnak, egyre láthatóbbá válnak azok, akikre e politika

irányul. Ez természetesen erősíti a velük szembeni ellenérzéseket — hiszen mind világosabb, hogy az állam az adófizetők pénzéből nyújt számukra támogatást, miközben az adófizetők maguk egyre kevésbé haszonélvezői a jóléti államnak.

- A direkt és látható költségvetési kiadások egy része *láthatatlanná válik* az adó- és vállalati kedvezmények révén. Ezeket a költségvetési veszteségeket figyelembe véve a jóléti kiadások egészükben nem feltétlenül csökkennek, sőt alkalmasint nőhetnek is — csak összetételük változik.
- Összefoglalva: az új újraelosztás a látható és számonkérhető költségvetési kiadásokat a szegények felé rendezi át, a láthatatlan és privilégium-jellegű „kiadások” haszonélvezői pedig elsősorban a jobb módú és erősebb csoportok. Mindeme változások növelik a szegregáló jellegű egyenlőtlenségeket, és egyben új, személyközi, függőségi viszonyok kialakulásával járnak.

Ezeket a jelenségeket együttesen a „megkettőződött jóléti állam”, vagy a „magán jóléti állam” címkéjével írják le manapság. „A magán jóléti állam — írja A. Doron — a legjobb anyagi helyzetűeknek nyújt előnyöket. Az elkülönülő státusok megőrzésének rendszerévé vált... Ez az egyik legfontosabb tényező, amely a fejlett ipari országokban ma kirajzolódó új osztály-megosztottságot megszilárdítja. A tendencia társadalmi jelentősége a modern társadalom erősödő refeudalizációja, ahol a munkahely váltja fel a középkor feudális struktúráját.” (Doron, 1989).

Mit várhatunk itt és most a holnaptól?

A diktatúra összeomlása talán már megtörtént, s készül az új demokrácia. Igaz, létezik egy vagy több „rendpárt”. Ezek az átalakulás egész folyamatából csak a zűrzavart fájlalják, és valamilyen — szélső esetben akár fegyverekkel kikényszerített — visszarendezés segítségével kívánnak ezen úrrá lenni. A formális rend sok véráldozattal talán megteremthető lenne — de még annyira sem lehet tartós, mint eddig volt. A diktatúra társadalomépítésre, az integrációk megteremtésére való képtelensége immár nyilvánvaló. Azok a remények pedig, amelyek korábban mégis sokakat mozgósítottak, mert hittek az ideológiai ígéreteknek, mára szétfoszlottak. A visszarendező diktatúra így a korábbiak rosszabb változataként jöhetne csak létre. Ezt a veszélyt sokan érzékelik. A legújabb (1989. októberi) változások, az MSZMP átalakulása és néhány sarkalatos törvény elfogadása a visszarendeződés katasztrófájának lehetőségét vélhetően csökkentik.

A politikai játéktér azonban ezen túlmenően is széles. Itt csak néhány olyan vonatkozást vizsgálok, amelyek szűkebb témámmal, a társadalmi integráltság jövőjével függnek össze.

A *dezintegrált* — tehát egyre kevésbé működőképes — állapot olyan rosszul érinti a többséget, hogy igen sok erő törekszik az ebből a helyzetből való kikerülésre. A többpártrendszer, a parlamentarizmus, a jogállamiság és a piac — meglepő és örömteli konszenzus alapján⁸ — elindultak a megvalósulás felé. A mai helyzetből, programokból és erőviszonyokból egyaránt az sejthető, hogy az új intézmények közül a gazdaság talpraállítását és fejlődését ígérő piac lesz a legerősebb in-

tegráló tényező. Ez — visszatérve a korábbi kategóriákra — a „rendszer-integrációt”, azaz a társadalmi újratermelés zavarainak csökkentését lehetővé teheti, ami minden további pozitív változás előfeltétele. A rendszer-integráció azonban még nem szociális integráció.

Mi várható hát e téren, a dezintegráltság anomikus jelenségeinél és a társadalmi szegregáló-refeudalizáló tendenciáknál? A totális diktatúra egyik nagy, hatásaiban még fel sem mért bűne azoknak a folyamatoknak a mesterséges megszakítása, amelyek során egy társadalomban kicsiszolódnak az életet vezérlő szabályok, kiválasztódnak a társadalmi önazonosságot építő tradíciók, kialakulnak az embert megtartó kis és nagyobb közösségek. Amíg e folyamatok elindulnak, majd szervesen visszaépülnek a társadalom életébe, addig sajátos fejleményekkel kell számolni.

Kapaszkodókra szükség van. Ha új, a mai kornak megfelelő étosz nincs, a tegnapi meg működésképtelen, akkor sokan a mai vákuumot a tegnapelőtti intézmények újraélesztésével, ismét egyoldalúan kiválogatott normák és tradíciók felélesztésével próbálják kitölteni. Így kerül a ma széthulló család helyére egy idealizált patriarchális család képe. A hiányzó laikus morál helyett a valláserkölc látszik az egyetlen lehetséges alternatívának. A torz internacionalizmus helyére a kétségkívül erősödő nemzeti öntudat mellett nacionalista tendenciák is lépnek.

E felélesztési törekvések sokaknak biztonságot és megnyugvást adhatnak. A semminél biztosan jobbak, és hitelüket növeli, hogy éppen ellentétesek a delegitimált közelmúltban hirdetett eszmékkel. Mégis úgy vélem, hogy ezek a kísérletek csak részlegesen sikerülhetnek. Nemcsak azért, mert „teljes” szociális integrációt nem biztosíthatnak, hiszen a régi értékek vagy tradíciók egy része már nem fog közmeggyőződéssel találkozni. Azért sem, mert sok tekintetben nem illeszkednek a megváltozott körülményekhez, azaz egy idő után nem lesznek eléggé működőképesek.⁹ A nehézség az, hogy 40—80 évvel ezelőtti intézmények által kitermelt, az akkori gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelő elvekről-normákról van szó. Az intézmények azonban — a cserkészettől a „történelmi pártokig” és az egyházakig — az elmúlt 40 évben hibernálódtak: nem volt szerves fejlődésük. A szinte változatlan formában felélesztett formák és tartalmak valószínűleg csak csikorogva illeszkedhetnek a mához, illetve sokak számára nem kínálnak vonzó, vagy egyáltalán lehetséges illeszkedési felületet. Ebből számos feszültség keletkezhet, illetve új dezintegráló törésvonalak adódhatnak.

Ami a *szegregálás* tendenciáit illeti, ezek felerősödése a piac térhódításával együtt várható. Sőt, talán az is állítható, hogy a mai dezintegrálódásból valóban a piac révén elérhető rendszerintegrálás és egy ezzel összefüggő, mind erősebb szegregálás segítségével lehet viszonylag könnyen kikerülni. Ez a visszarendeződésnél jobb, de nem jó eset. Az új piac aligha lehet más, mint gáttalanságra törekvő és egyben gátlástalan. Erre tolja a múlt, a torz „akciók” által kihívott ugyancsak torz „reakció”; a neoliberális ideológia; a dezintegráltság okozta vákuum, az etikai normák, ezen belül az üzleti erkölcs hiánya. Ugyanakkor egyelőre roppant gyengék a legitim piackorlátozó erők, hiányzik egy erős és önálló, de politikai kapcsolatokkal rendelkező szakszervezeti mozgalom.¹⁰ Egy ilyen piac — minden pozitív gazdasági szerepe

mellett — a versengés és individuális előnykeresés kultúrájának szentesítésével kiszoríthatja a más elvekkel működő integráló mechanizmusokat, gátolja az ezeket éltető normák és együttélési szabályok létrejöttét. A szegregálódással a társadalmi összetartozás tudata biztosan gyengül. Ugyanakkor a kiszorítás és szegregálás ideológiailag már nem olyan könnyen elfogadhatók, mint hajdanán. Ezt mutatják például a cigányság erősödő, önazonosságot kereső mozgalmi; a szegények bevonásával küzdeni kezdő szegénységellenes mozgalmak, mint a SZETA; a hajléktalanok megmozdulásai vagy az Újpesti Családszolgálat Központ egyes kezdeményezései, pl. „Léthatáron” c. kiállítása; néhány új, független szakszervezet tevékenysége. Így a szegregálással kísért „rendszer-integráció” már nem feltétlenül biztosít valóban zavartalan társadalmi folyamatokat.

Többféle következtetés vonható le az elmondottakból. Én csak egyet hangsúlyoznék itt. Azt, hogy a vázolt következményekkel érdemes szembenézni — és ezekre felkészülni. A „rendszer-integrációk” erősítése mellett a szegregációk ellen és a szociális integrációkért is küzdeni kellene. Ez sok mindent jelent — az univerzális rendszerek védelmétől a szervesen épülő kis közösségek, a „szociális gazdaság”, a non-profit szféra, a fentebb említett mozgalmak, a humán reform erősítéséig. Mindez azonban „felülről”, állami szándéokra nem megy. Az állam ezekhez a kezdeményezésekhez, erőfeszítésekhez és mozgalmakhoz bizonyos anyagi eszközöket és jogi feltételeket biztosíthat, illetve ezeket az eszközöket ki kell tőle követelni. A fő szerep azonban az állampolgároké — magán- és közszférában egyaránt. Különösen fontos, hogy társadalomépítő *követeléseik bekerüljenek a politikai mezőbe, s ott valóságos erővé váljanak.*

A vázolt mozgásokkal és mozgalmakkal gazdagodhat a *pluralizmus*, ami nemcsak a hagyományos pártpolitizálásban, hanem a társadalom életének minden területén létfontosságú. A szociálisan integráló mozgások védhetnek egyes rendszer-integráló intézmények, a piac, vagy akár az állam túlburjánzása ellen. Sokszálú integrációval gyengülhet a szegregáció. És minthogy a plurális társadalomszerveződés többeknek előnyös, mint az egyelvű, ezért a plurális elvekkel építkező társadalom stabilabbá válhat, mint ha csupán a szinte egyelvű rendszerintegrációk erősödnek.

Jegyzetek

1. Ma sokakat foglalkoztat az a kérdés, hogy mennyire mélyek, milyen irányba haladnak a magyar társadalom olyan jelenségei, mint a szegénység növekedése, a legrosszabb helyzetűek peremre szorítása, a társadalmi együttélés súlyos zavarai. E tanulmány meghatározott fogalmi keret bevezetésével próbálja meg az említett jelenségek értelmezését. Első, még kezdetleges, vitacikknek szánt tanulmányról van szó. Abban azonban, hogy már eddig is eljutott ez a munka, köszönettel tartozom azoknak a kollégáimnak — elsősorban Adamik Máriának, Krémer Balázsnak, Zombori Gyulának — akik a közös tanítás-tanulás során sokféle módon segítettek. Hálas vagyok továbbá Somlai Péternek egy sor, a gondolatok tisztázását előrevívő kritikai észrevételéért is.

2. A kezdetben meglehetősen általános vagy egyoldalú értelmezéseket Durkheim kezdte differenciálni. Durkheim mechanikus és organikus szolidaritása (1893) nagyjából annak felel meg, amit az ötvenes-hatvanas években kulturális-normatív, illetve funkcionális integrációnak hívtak (Lanecker), ma pedig, Habermas, Luhmann és Offe nyomán szociális-, illetve rendszer-integrációnak neveznek (Angell, 1968). En csak e két utóbbi fogalmat fogom használni.

3. A rabszolgatartó társadalmak a kasztrendszerű, illetve rendi társadalmaktól némileg eltérnek. A társadalmi újratermelés csak részben volt organikusan biztosított (mindig kellett más társadalmaktól elszakított új rabszolgák). Epp ezért a kommunikációs rendszer csak részben foghatta át a társadalom egészét.

4. Az állítást a KSH adatai, s még inkább a Társadalmi Beilleszkedési Zavarok Bulle-

tinjeinek információi támasztják alá. A szisztematikus igazolás ezen az alapon elvégezhető, de még előttünk áll feladat.

5. Budapesti előadás, 1989. október 24.

6. A nők helyzetének romlása azért is valószínű, mert a jóléti állam egy sor, korábban elvben felvállalt szükségletet lassan céltudatosan visszahárít a családra. Az ideológia az, hogy a család nyerve vissza régi fényét, erejét, szerepét. Ezzel egyben képessé válik a betegek, hanyatló erejű idősök ellátására. A „családon” természetesen a nőket kell érteni. Azt ritkán veszik figyelembe, hogy ma az ilyen szolgálatot vállaló nők terhei a múlthoz képest megsokszorozódtak. Hála az orvostudomány fejlődésének, relative több az idős, a tartósan beteg, hosszas ápolást igénylő ember. Ugyanakkor folyamatosan csökken a gyermekszám, s emiatt mind kevesebb azok száma, akik ápolást nyújthatnak (Parker, 1985).

7. A „tax expenditure” kifejezést Surrey (1973) vezette be. Az „adó-kiadás” kifejezés utal arra, hogy a közkiadásokkal, szociális kiadásokkal rokon kategóriáról, költségvetési terhekről van szó.

8. Lásd erről Gombár Csaba jegyzetét (1989).

9. A tipikus példa a patriarchális család visszaállítási kísérlete, amiről már szóltam. De hasonló kérdéseket vet fel az állam és egyház viszonya is. A polgári forradalmak egyik fontos vívmánya az állam és egyház szétválasztása volt, ami Magyarországon sosem ment teljesen végbe. Ma sokan az 1945 előtti helyzet újraélesztésére törekvenszenek, ami nem biztos, hogy összeilleszthető egy modern polgári demokrácia normarendszerével.

10. A svéd társadalompolitika hatékonyságának legfontosabb kulcsát sokan éppen ebben, az erős szakszervezeti mozgalomban, és ennek egy kormányzóképes parlamenti párttal, a szociáldemokráciával való szoros kapcsolatában látják (Hedborg-Meidner, 1984).

Irodalom

- ANGELL, Robert Cooley: Social Integration. In: International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 7. The Macmillan Company and The Free Press, 1968.
- DORON, Abraham: Alternative Futures for Social Security. Paper presented at the Conference on the Future of Social Security, July 1989.
- DÜRKHEIM, Emile: De la division du travail social. (Első kiadás: 1893)
- FERGE Zsuzsa: Van-e negyedik út — A társadalompolitika esélyei. KJK, 1989.
- GANS, Herbert J.: Middle American Individualism. The Future of Liberal Democracy. The Free Press, 1988.
- GOMBÁR Csaba: Nyakig a konszenzusban. HVG, 1989. október 21.
- HEDBORG, Anna — Rudolf MEIDNER: The Concept of the Swedish Model. (Extract from the book Folkhemsmodellen) Stockholm: 1984. LO, 1986.
- JUHÁSZ Pál: A falusi betegek neurozisének kórokai. Ideggyógyászati Szemle. 1963. 17. sz.
- LANDECKER, Werner S.: Types of Integration and Their Measurement. American Journal of Sociology, 1951. no. 56.
- LEVENDEL László és ZELNIK József (szerk.): Humán Reform. 1989.
- LOSONCZI Ágnes: Artó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- GOFFMAN, Erving: Stigma Notes on the Management of Spoiled Identity. Penguin, 1968.
- HANKISS Elemér: Kelet-európai alternatívák, KJK, 1989.
- KORPI, Walter: Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System. European Sociological Review, Vol. 1. 97-118. 1985.
- KUHNLE, Stein—Per SELLE: Integrated Dependence or Separate Autonomy? Relations between Government and Voluntary Organizations in Norway. Paper presented at the conference on „The Welfare State in Transition”, Bergen, August 24—27. 1989.
- MYLES, John: Decline or Impasse? The Current State of the Welfare State. Studies in Political Economy, Summer 1988.
- van OORSCHOT, Wim—John SCHELL: Means-testing in Europe — A Growing Concern. Edinburgh, 1989.
- PAPP Zsolt: Konszenzus és kihívás. Kossuth Könyvkiadó, 1985.
- PARKER, Roy: Ellátó gondozás és szociálpolitika. In: Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 3. sz.
- PRITCHARD, Colin: Suicide, Unemployment and Gender in the British Isles and European Economic Community (1974—1985). Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 1988. 23.
- SEGALMAN, Ralph—David MARSLAND: Cradle to Grave. Comparative Perspectives on the State of Welfare. The Macmillan Press Ltd. 1989.
- SINFIELD, Adrian: Comparing Divisions of Welfare. Paper presented at the conference on „The Welfare State in Transition”, Bergen, August 24—27. 1989.
- SMALL, Robin et al: Unequal Fringes. Low Pay Report, 1984, based on Francis Green et al: Unequal Fringes. Bedford Square Press, 1984.
- SURREY, Stanley: Pathways to Tax Reform. The Concept of Tax Expenditure. Harvard U. P. 1973.
- SZALAI Júlia: Korai kivonulás a munkahelyekről. Esély, 1989. 1. sz.
- SZALAI Júlia—VAJDA Ágnes: A „szociális” és „egészségügyi” ellátás határán. Szociálpolitikai Értesítő, 1988. 1. sz.
- TITMUS, R. M.: Social Division of Welfare. In: Essays on the Welfare State. Allen and Unwin, 1962.
- WIMAN, Ronald: From the Welfare State to a Welfare Society. National Board of Social Welfare, Helsinki, 1987.
- WIMAN, Ronald: Steps towards a Welfare Society. National Board of Social Welfare, Helsinki, 1989.